

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פט • א • תשפ"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

מוכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: ד"ר צאלה רובל

מרכז מדור ספרים: ד"ר עודד כהן

מנהל ההוצאה לאור - מרכז זלמן שזר: עזרא ברום

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט; האוניברסיטה העברית בירושלים - קרן דורה ויוסף שוורץ והקרן ע"ש פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן, והמכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל; אוניברסיטת תל אביב; אוניברסיטת בר-אילן - הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה.

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע
- אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב • עזרא מנדלסון: תשס"ז-תשע"ה
- מיכאל טוך: תשע"א-תשע"ט • משה רוסמן: תשע"ה-תשע"ט
- ורד נעם: תשע"ב-תשפ"א • נדב נאמן: תשע"ב-תשפ"א

התוכן

7	אורית מלכה ואיילת הופמן ליבזון: 'חבורה' בספרות התנאית
51	אסף ידידיה: הריב בין המדפיסים מאמסטרדם ומזולצבאך וסמכותם הבין-לאומית של נותני ההסכמות להדפסת התלמוד במאה השמונה עשרה
83	מרדכי לאש, יוסי גולדשטיין ויצחק שי: היחס של היישוב היהודי לארכאולוגיה בתקופת המנדט
	ספרים ודברי ביקורת
107	ג'רמי כהן: הפרשן והפולמוס בשיאם של ימי הביניים (אברהם גרוסמן, רש"י והפולמוס היהודי-הנוצרי)
121	שמואל רפאל: איך משחזרים את ארון הספרים בלאדינו? (דב הכהן, אוצר הספרים בלאדינו 1490–1960, ביבליוגרפיה מחקרית מוערת)
126	תמיר קרקסון: לכתוב על כ"ח בישראל (חיים סעדון [עורך], לשרת את עמם בדרכם: כ"ח וקידום הקהילות היהודיות בארצות האסלאם)
132	מיכל עזיזה אוחנה: תרבות עברית מודרנית במרוקו (דוד גדג', אור במערב: התרבות העברית במרוקו 1912–1956)
137	מוסטפא עבאסי: יהודי עכו בתקופת המנדט (ענת קדרון ושולי לינדר-ירקוני, סיפורה של קהילה נשכחת: ראשיתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית ואחריתו)
141	מספרות המחקר
V	תקצירים באנגלית

משתתפים בחוברת זו:

-
- ד"ר אורית מלכה: החוג לתלמוד והפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית
בירושלים (malka@mail.huji.ac.il)
- ד"ר איילת הופמן ליבון: בית הספר למשפטים, אוניברסיטת רייכמן
(hoffmannlibson@idc.ac.il)
- פרופ' אסף ידידיה: החוג לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת אריאל והחוג להיסטוריה,
מכללת אפרתה (asafy@ariel.ac.il)
- מרדכי לאש: המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל (ml0524239691@gmail.com)
- פרופ' יוסי גולדשטיין: המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל
(yossigo.2003@gmail.com)
- פרופ' יצחק שי: המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת אריאל (itzhaqsh@ariel.ac.il)
- פרופ' ג'רמי כהן: אמריטוס, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב
(jeremyc@tauex.tau.ac.il)
- פרופ' שמואל רפאל: מכון סלטי לחקר הלאדינו, הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת
בר-אילן (Shmuel.refael@biu.ac.il)
- ד"ר תמיר קרקסון: מדעי היהדות, אוניברסיטת מרטין לותר, האלה-וויטנברג
(karkason@gmail.com)
- ד"ר מיכל עזיזה אוחנה: מדעי היהדות, אוניברסיטת מרטין לותר, האלה-וויטנברג
(michalohana@gmail.com)
- פרופ' מוסטפא עבאסי: המכללה האקדמית תל חי (mustafa@telhai.ac.il)
-

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי הנחיות
להגשת מאמרים לכתב העת "ציון", המופיעות באתר האינטרנט של החברה ההיסטורית
הישראלית: www.historical.org.il. המערכת מבקשת מן המחברים לשלוח למערכת בדוא"ל
קובץ בתוכנת וורד בצירוף תקציר אנגלי לכתובת: history@history.org.il.

המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.
המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרם. פרסומו במרשתת כפוף להסכם שייחתם
בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן
בתוך: *Historical Abstracts; International Medieval Bibliography*

כתובת המערכת: ת"ד 4087, ירושלים 9104002. טל': 02-5650444; פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: history@history.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: אירית נחום • הדפסה: אלקו פרינט, ירושלים

תרבות עברית מודרנית במרוקו

מאת מיכל עזיזה אוחנה

דוד גדג', אור במערב: התרבות העברית במרוקו 1912–1956,
מרכז זלמן שזר, ירושלים תשפ"ב, 389 עמ'

ספרו של דוד גדג' 'אור במערב' מבוסס על עבודת הדוקטור שלו, שנכתבה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב בהנחיית פרופ' ירון צור. הספר בוחן את היחס לשפה העברית ולתרבות היהודית במרוקו בתקופה הקולוניאלית, בין השנים 1912–1956. לספר הקדמה, מבוא ושני שערים, המונים יחדיו חמישה פרקים.

בהקדמה מאירת העיניים גדג' מצביע על כך שאומנם התרבות העברית המודרנית במרוקו כבר נדונה בעקיפין במחקרים על חינוך או על התפתחות התנועה הציונית, אבל במחקר עומדת התרבות במוקד הדיון ונבחנת בהקשרים רחבים.

גדג' פרס בפני הקורא את הגישות המתודולוגיות שבהשראתן ערך את מחקרו, בעיקר תורת הרשתות, תאוריות בחקר התרבות ותאוריית המגזרים של ירון צור. כמו כן הוא כותב שאימץ כלים ממחקרים קודמים, על התרבות העברית בקהילות יהודיות אחרות, דוגמת מחקריהם של איתמר אבן זוהר, יעקב שביט, עוזי אורנג, בנימין הרשב, רפאל ניר וזהר שביט. לצד זאת פירט גדג' את מגוון המקורות הראשוניים שבחן. פרט לבדיקה בארכיונים של ארגונים ומוסדות 'קלסיים' (ארכיון כ"ח, הארכיון הציוני, ארכיון הג'וינט, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ארכיון הסתדרות המורים העברים בישראל, ארכיון התנועה הקיבוצית) ולקריאה מחודשת ומקורית בעיתונות בת הזמן שהתפרסמה במרוקו, איתר גדג', כמעט באורח פלא, ארכיונים פרטיים של פעילים מרכזיים בשדה התרבות העברית במרוקו. באמצעות המסמכים שנשמרו בארכיונים אישיים אלה חשף מחבר הספר פרקים בתולדות התרבות העברית במרוקו שלא ניתן היה לשחזרם בלעדיהם, ואף עלה בידו לערער באמצעותם את התמונה העולה ממסמכים שנמצאו בארכיונים הרשמיים (עמ' 238).

במבוא לספר הציג גדג' נושאים תמטיים אחדים הקשורים קשר הדוק לדיון בתרבות העברית המודרנית בתקופה הנדונה: העברית המסורתית והערבית-יהודית, תנועת ההשכלה העברית בצפון אפריקה בשליש האחרון של המאה התשע עשרה, חברת כ"ח, והפעילות הציונית במרוקו. בהקשר זה אעיר הערה עקרונית. להערכתי חלק ניכר מן הדיונים שגדג' מקטלג כדיונים בתרבות העברית המודרנית במרוקו הם למעשה דיונים כוללים על יהודי מרוקו: כיצד שאפו שתיראה היהדות המודרנית המרוקאית, ומה מקומה של העברית המודרנית בגיבושה של הזהות היהודית המרוקאית המודרנית. במילים אחרות, לא התרבות העברית או העברית המודרנית הן העומדות במוקד הדברים כי אם היהדות המרוקאית המודרנית. לדוגמה, בדיונו במבוא גדג' מבקש להגדיר את דוד בוזגלו, רפאל חיים שושנה ודוד דנינו כ'סוכני תרבות בשדה התרבות העברית החדשה',

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פט (תשפ"ד)]

משום שהם לקחו בה חלק פעיל (עמ' 43), אך יש לשקול אם אין לראותם כסוכני תרבות בשדה התרבות היהודית המודרנית בכללה.

הספר נחלק כאמור לשני שערים. השער הראשון דן בשנים 1912–1942 ועוסק בראשית התגבשותה של רשת התרבות העברית במרוקו. יש בו שני פרקים המתקדמים על הציור הכרונולוגי. הפרק הראשון עוסק בשנים 1912–1926. הוא נפתח בדיון מרתק שהתנהל בשנת 1916 בין חמישה אינטלקטואלים (חיים טולידאנו, ס"ד לוי, דוד יום טוב צמח, מואיז נהון וסלומון בן אוליאל) בסדרת מאמרים שהתפרסמה בעיתון 'החירות' (*La Liberté*) שיצא לאור בטנג'יר. לפי גדג' הדיון נסב על אופייה של התרבות העברית ועל הדרך הרצויה להוראת העברית בבתי הספר של כי"ח במרוקו (עמ' 58, 66).

מן הדיון העלה גדג' שלושה דגמים של תרבות עברית: (א) תרבות עברית לאומית דתית; (ב) תרבות עברית אוניברסלית; (ג) תרבות עברית דתית מתוקנת. להערכתו, כאמור לעיל, עיקרו ותכליתו של הדיון איננו 'אופי התרבות העברית', כי אם תפיסת היהדות המרוקאית המודרנית והחינוך היהודי המודרני באופן כללי. שלושת הדגמים הנזכרים ישמשו את גדג' גם בהמשך הספר.

בהמשך הפרק הציג גדג' את חברת 'מגן דוד', שפעלה להפצת השפה העברית והספרות העברית באמצעות שיעורי עברית לילדים ולמבוגרים ובהקמת ספרייה שכללה ספרי קודש ועיתונות עברית. לצד זאת גדג' הפנה זרקור גם לחנות הספרים של האחים שלמה ואברהם חדיד בקזבלנקה, שנמכרו בה לצד ספרי קודש גם ספרי דקדוק והשכלה. האחים חדיד פרסמו אף את העיתון 'אור המערב' בערבית-יהודית, שעל פי כותרת המשנה שלו היה 'עיתון לחינוך ולמידע יהודיים', והתפרסמו בו מאמרים רבים על התרבות העברית במרוקו ובתפוצות. לדברי גדג' העיתון יצר רשת של שוחרי עברית במספר ערים במרוקו.

הפרק השני דן בשנים 1926–1942. גדג' סוקר בו את 'התגבשותן של תרבויות עבריות לאומיות במרוקו' בתקופה הנדונה בארבעה נושאים, המתוארים להלן, על פי מקורות ראשוניים שטרם נדונו וניתוח מחודש ומקורי של מקורות שכבר נחשפו ונדונו במחקר.

(א) הדיון הציבורי שהתקיים מעל דפי העיתון 'העתיד המצויר' (*L'Avenir Illustré*) שהתפרסם בשפה הצרפתית. עיתון זה זכה אומנם למחקר אקדמי (הגר הלל), אבל זווית הראייה של גדג' חושפת בו היבטים חדשים. אם מחקרים קודמים התמקדו בסדרת המאמרים החברתיים שפרסם יעקב אוחיון, הרי שגדג' דן בפרסומים נוספים: סדרת מאמריו של אוחיון על 'תרבות העברית והיהודית' (וברוח הערתי הקודמת, שמא יש להקדים את היהודית לעברית?); הביקורות שפרסמו ס"ד לוי ואלי נטף בעיתון על מצב החינוך במרוקו; ומאמרי מערכת שמתחו ביקורת על הפרוטקטורט הצרפתי, כי"ח והנהגת הקהילה בנושא החינוך היהודי, ובכלל זה לימוד השפה העברית. גדג' מדגיש כי הקבוצה שהתגבשה סביב העיתון מסמנת את חדירתם של סוכני תרבות לא מקומיים (יונתן טורש, סלומון כגן) ואת השפעתם על יהודי מרוקו.

(ב) הרוחות החדשות שהחלו מנשבות בכי"ח. בעקבות מפגש שיום ז'ל ברונשוויג, חבר הוועד המנהל של כי"ח בפריז, עם בוגרי כי"ח בקזבלנקה, נפתחו קורסים ליהדות ולהפצת השפה העברית בחסות הבוגרים. כמו כן, בעקבות תלונות חוזרות ונשנות על מצב החינוך היהודי ברשת, מצאה לנכון כי"ח לבחון את הדברים ולהציע פתרונות. גדג' איתר את הדו"ח שחיבר הרב מוריס ליבר,

חבר הוועד המנהל, משנת 1936 ודן בממצאיו, כמו גם את הריאיון שהעניק הלה לעיתון יהודי מקומי בעקבות ביקורו במוסדות החינוך של הרשת במרוקו בשנת 1939.

(ג) הפעילות העברית שהתקיימה בעידוד הוועידות הציוניות הארציות. קיומן של ועידות אלה כבר נחשף בעבר (צבי יהודה), וגדג' מפנה את תשומת הלב לדיונים הנרחבים על הזהות היהודית ועל בנייתה של תרבות עברית בוועידה הראשונה. נושאים אלה עלו בנאומיהם של הרב אברהם משה פינגרהוט ואברהם לארדו, כמו גם בהמלצות לפעולה של הוועידה בשדה החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי. גדג' בוחן את יישומה של תוכנית הפעולה להרמת קרנה של התרבות העברית כפי שהתקבלה בוועידה הראשונה, ומעלה השערה מדוע ההצלחה הייתה חלקית בלבד, לעומת ההישגים הנאים שנרשמו בגיוס כספים לשקל, לקק"ל ולקרן היסוד.

(ד) התנופה המרשימה בפעילותה של חברת 'מגן דוד' (שנזכרה לעיל). בתקופה הנדונה התקיימו קורסי ערב לבנים ולבנות ללימוד השפה העברית והתרבות העברית, וכן פעילות תרבותית בלתי פורמלית למבוגרים בערבי חול, בשבתות ובחגים. לדברי גדג' העשייה התרבותית של אגודה זו פרחת מפני שהיא פעלה בקזבלנקה, שהתרכזו בה סוכני תרבות לא מקומיים (בלחה בנדרלי), והם סייעו ליצור קשרים עם רשתות אחרות בעולם היהודי לטובת הפעילות המקומית. כך הפכה קזבלנקה לצומת מרכזי ברשת העברית במרוקו, ובהמשך אף לנתב מרכזי בה.

בסיכומו של השער הראשון מצביע גדג' על הפער שהתקיים בין השיח על התרבות העברית לבין הפעילות העברית שהתקיימה הלכה למעשה. הוא מנסה לברר את הגורמים שעיכבו את התפתחותה של התרבות העברית במרוקו בתקופה זו.

השער השני של הספר דן בשנים 1943–1956, שנות פריחתה של התרבות העברית במרוקו. לדברי גדג' יש לראות את הפעילות העברית בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה (למעשה כבר לאחר 'מבצע לפיד') כהמשכה של הפעילות שהתפתחה קודם למלחמה. לטענתו, אומנם המלחמה הביאה לדעיכה של התנופה שהסתמנה בשנות השלושים, אבל הפעילות התרבותית המשיכה להתקיים במידת מה במרכזים העירוניים גם בזמן המלחמה. מכל מקום, לדבריו, אכזבתם של יהודי מרוקו מן השלטון הקולוניאלי, שהפך את עורו בזמן המלחמה, הביאה למעבר מגישה פרו-צרפתית לאוריינטציה לאומית יהודית, ולאחר המלחמה היא באה לידי ביטוי בחידוש ובתנופה של הפעילות הציונית בכלל ושל העברית בפרט. השער השני של הספר אינו נע על ציר כרונולוגי כקודמו, והוא כולל שלושה פרקים תמטיים.

בפרק השלישי גדג' מתמקד בפעילות העברית הבלתי פורמלית שהתקיימה בעשרות אגודות שפעלו בערי מרוקו וחושף מגוון פעילויות מרשים: כיתות לימוד לעברית, הרצאות ונאומים, סמינרים, תחרות ספרותית, עונג שבת, שירה ומקהלה, קבוצות תאטרון, תערוכות, ימי זיכרון ועוד. לדבריו, העשייה הרבה והמגוונת ביותר הייתה בקזבלנקה, אבל פעילות ערה נרשמה גם בערים אחרות: רבאט, סאלה, וואזאן, סאפי, מזאגן, מוגאדור, מראכש, פאס, מכנאס, צפרו ואוג'דה.

גדג' טוען כי פעילות רחבת היקף זו לא יכלה להתקיים ללא סוכני תרבות שפעלו להפצת השפה העברית, והוא ממפה את סוכני התרבות השונים: יהודים מאירופה ומארץ ישראל שהיגרו למרוקו מסיבות כלכליות או בשל קשרים משפחתיים; מורים בכי"ח שהגיעו מארץ ישראל; יהודים מאירופה שמצאו מקלט במרוקו בתקופת המלחמה; חיילים יהודים בצבא ארצות הברית;

מורים ושוחרי שפה מקומיים; ספרים, עיתונים ומכתבים. כמו כן, גדג' קובע שמידת השתתפותם של הגברים עלתה על זו של הנשים, עומד על הסיבות לכך ומצביע על ייחודה של קובלנקה בהקשר זה. גדג' מציע לחלק את הפעילות העברית שהתנהלה באגודות ובמועדונים בערי מרוקו לשלושה דגמים: עברית בצרפתית, עברית בערבית-יהודית ועברית בעברית צברית. לכל דגם הוא מצא שתי תכונות מובילות: (א) המגזר שאליו השתייכו מארגניו וקהל היעד (אירופי, מתמערב, ילידי). (ב) גוני התרבות העברית שעמדו במוקד הפעילות (תרבות עברית ארץ ישראלית, תרבות יהודית מקומית, תרבות צרפתית ותרבות ערבית). מכל מקום, גדג' מדגיש כי אף שמרכיבי תרבות יובאו למרוקו מישראל ומאירופה, הרי שהם קיבלו צביון ייחודי כשנטמעו בפעילות העברית המקומית (ראו לדוגמה בעמ' 191).

בפרק הרביעי גדג' מתמקד בחינוך העברי בבתי הספר שפעלו במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה. חוקרים קודמים דנו בחינוך היהודי במרוקו בתקופה זו (מיכאל לסקר, אורלי זגורי-אוחנה, יעקב לופו), אבל גדג' מתרכז בהיבט מסוים – החינוך לתרבות והשפה העברית במוסדות השונים. הפרק נפתח בדיון על גילוי הדעת שפרסמה כ"ח בנובמבר 1945, ובו הצהירה על השקפתה האידאולוגית ועל כיווני פעולתה בעתיד – פנייה למקורות והרחבת החינוך היהודי במוסדותיה. להרחבת הדיון על אודות המפנה שהתחולל בכ"ח ניתח גדג' מאמרים אחדים של עמנואל לוינס, שהיה המנהל החינוכי של כ"ח, העוסקים בחינוך היהודי בצרפת ובכ"ח שלאחר המלחמה. להשלמת התמונה בוחן גדג' את יישומו של השינוי המדובר במוסדות הרשת במרוקו באמצעות שני דוחות רשמיים של כ"ח, מן השנים 1947 ו-1955, ובאמצעות דוחות שכתבו גורמים חיצוניים (ההסתדרות הציונית, משרד החינוך הישראלי, הגו'נט). גדג' מעלה השערות בדבר הגורמים שעיצבו את ההתקדמות בחינוך העברי בכ"ח.

לצד הדיון בכ"ח בשנים שלאחר המלחמה, בוחן גדג' את החינוך העברי גם ברשתות ובבתי ספר אחרים שפעלו במרוקו באותה העת: 'אוצר התורה', חב"ד וישיבת 'בית דוד' בצפרו (כמקרה מבחן לתלמודי תורה של הקהילות). גדג' מסיק כי במוסדות החינוך של כ"ח וחב"ד נלמדה העברית כדי לאפשר גישה לאוצרות הטקסטואליים של התרבות היהודית; ואילו במוסדות החינוך של 'אוצר התורה', בתלמודי התורה של הקהילות ובישיבת 'בית דוד' נלמדה העברית הן כמפתח לאוצרות הרוח היהודיים, הן כחלק ממכלול התרבות העברית הלאומית.

בפרק החמישי והאחרון מתמקד גדג' בהכשרתם הפדגוגית המודרנית של מורים לעברית. הפרק נפתח בניסיונותיהם של המורים המקומיים (פרוספר חסין, יוסף אדרעי, יחיאל בוסקילה) לייסד איגוד מורים ולבנות מערך הכשרה והסמכה למורים חדשים. במסגרת זו הוקם בסוף שנת 1944 בית מדרש למורים לעברית בחסות אגודת 'מגן דוד', שעם סגל מוריו נמנה יעקב אדרעי, שעד כה לא זכה לתשומת לב במחקר. כעבור זמן קצר גם כ"ח ביקשה להקים מערך הכשרה למורים חדשים. היא גייסה לכך את הרב יצחק רוש מאלג'יריה, והציעה לאגודת 'מגן דוד' לשתף פעולה ולאחד כוחות. גדג' דן בהרחבה בתוכנית הלימודים ובדגם האידאלי של המורה לעברית שבית המדרש המשותף (ל'מגן דוד' ולכ"ח) ביקש להעמיד, ומצביע על כך שבעקבות האיחוד נדחקה מעט העברית מפני הצרפתית. פרט להכשרת מורים חדשים לעברית, קיים בית המדרש המשותף גם השתלמויות תקופתיות למורים ותיקים לעברית.

לדברי גדג', סביב בית המדרש התגבשה חבורה של מורים והיא שמרה על קשרי עבודה

לאורך השנים. כך נוצרה רשת של מורים לעברית במרוקו, שחבריה נהנו מהון סמלי שלא עמד לרשות המלמדים בני הדור הקודם. עוד תרמו למעמדם של המורים לעברית שני מבחנים שהם נדרשו לעבור: האחד, 'מבחן הדרגות', שהתקיים אחת לשנה ואפשר למורים הנבחרים לשפר את דרגתם ושכרם. האחר, 'הבחינה הירושלמית', שהעניקה את 'התעודה הירושלמית' – פטור מבחינה בעברית למי שהגיש מועמדות ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. גם בחינה זו שימשה אמצעי להערכת הידע של המורים ולתגמולם הכספי.

בהמשך הפרק דן גדג' גם במאמצים של המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה ושל המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, וכן של ארגון הג'וינט, להכשיר מורים לעברית במרוקו. במסגרת זו נשלחו נציגים קבועים מן הארץ, התקיימו אולפנים בשעות הערב, ונערכו 'מי עיון' וסמינרים במרוקו, באירופה וב ישראל. כמקרה־מבחן גדג' מציג בהרחבה סמינר למורי כ"ח שהתקיים בירושלים בקיץ 1950 ובקובלנקה בקיץ 1952.

בפרק הסיכום של הספר מציג גדג' את התפתחותה של התרבות העברית במרוקו בזיקה לחקר הרשתות, וסוקר את שלבי צמיחתה במרוצת ארבעים השנים שבהן דן הספר. גדג' תולה את פעולתה של רשת העברית במרוקו, שפעלה ללא מרכז, בהיעדר מרכז לקהילות מרוקו. לסיכום, ספרו של גדג' מעמיד גוף ידע חדש ומובנה על התרבות העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים. פרקי הספר נעים (בלשון קולחת ונעימה) בין היסטוריה אינטלקטואלית להיסטוריה תרבותית ולהיסטוריה חברתית. לספר יש ערך מוסף ייחודי כי הוא עוסק בהיסטוריה אינטלקטואלית של יהודי מרוקו שלא נמנו עם האליטה הרבנית (בניגוד למקובל במחקר), אלא יצרו במרוקו אליטות חדשות שכתבו עברית, צרפתית וערבית־יהודית. גלריית הדמויות שהוא העמיד עשירה ביותר ומגוונת את השיח הקיים, ועל כן טרחתי לפרט את שמותיהם של אחדים מהם גם בסקירה זו. זווית המחקר של החיבור מרעננת ביותר ומפרה, וכל מחקר אקדמי על ההיסטוריה האינטלקטואלית של יהודי צפון אפריקה בפרט, ושל ארצות האסלאם בכלל, במאות התשע עשרה והעשרים יהיה חייב להידרש לספר זה. אף חוקרי התרבות העברית בתפוצות אחרות ייצאו נשכרים מעיון בספרו של גדג'. הצוהר שהוא פתח לעולמה האינטלקטואלי של קהילת יהודי מרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים, באמצעות התמקדותו בתרבות העברית ובשפה העברית, ממחיש את הצורך להרחיב את העיסוק בהיסטוריה האינטלקטואלית של יהודי מרוקו בתקופה הנדונה אל עבר אפיקים חדשים ותקופות זמן קודמות.